

KULTURA
ARTEA
ZIENTZIA
IKUSKIZUNAK

KULTURA

RAMON SAIZARBITORIA

ORTOGRAFIAZ

Alfontso Irigoienen esanetan kontraesankorra omen da grekerazko hitzen grafiak, euskaraz erabiltzerakoan, karaktere latinoetan jartzea eta arrazoi du ziur asko. Ez da ordea grekera ez dakigunontzat behintzat kontraesan astunegia, eta nahiago genuke hori ere, beste askoren artean, soinean eraman behin gehiago euskarazko ortografia ikasgai amaiezinari ekitea baino.

“Ortografiaz kestione ohartu naiz oraino, gure kide Alphontsa Hirigoyhenek (bere hiru Hekin beste batek bezala) aurrera daramala bere orthographia pertsonalaren guerrilatxo pribatu eta antzua” idatzi du berriz umoretsu Piarres Xarritonek. Antza denez argi dago gure hizkuntzalari batzuek antolatzen dituzten gerrilatxoek grekeraz eta latinez ikasiak direla erakusteko baino ez dutela balio. Bedel izan nintzen garaian ere

egiaztatu nuen soziologiako irakaslerik petralenek ere Comtek zientzia horren izena, zientzia bada, gaizki asmatu zuela esanaz hasten zutela kurtsoa, *sozio* latinetik eta *logia* grekeratik, edo alderantziz, datozelako. Baina kontraesana salatuz, bere n jakinduria erakutsi ondoren, inork ez zuen soziologiaren izena aldatzea merezi zuenik aipatu. Ez bait da bidezkoa errurik zuzentzea zuzenketa bera erruaren kaltea baino garestiago bada.

Badirudi edonork uler dezakeela hori, baina Alfontso Irigoienek lortu dituen proselito lerroak ikusita argi dago epe laburrean telefono esateko —*phoneo*, grekeraz ahotsa egitea— telephono esan beharko duzula urrutizkinaren irteera garbizalea atsegín ez bazaizu. *Konfesio* esateko berriz —*confiteri*; *fateri*; *fari*; hitzegitea, baina latinez kasu honetan— zilegi izango zaizu *konfesio* betikoa erabiltzea edo *aitorpen* bestela, gauza bera ote den oso ziur ez banago ere. Noski, gauzak ez zaizkizu beti hain errazak suertatuko eta, bestalde, premia ere izan dezakezu zerbait esateko. Badakigu premia ez dela ona sinonimorik egokia bilatzeko, ezta azken boladan Ibon Sarasolak gomendatzen dituen perifrasiak burutzeko ere.

Edozein larritasunek harrapa zaitzake, ez ni orain nagoen bezala grekera eta latinezko hiztegi inguraturik, esku hutsik baizik, *profilaktiko* esateko premian adibidez, Edurnek bere senarrari ez ezik lehen nobioari ere eskatu egiten bait dio, behar den moduan, orri hauetan esateaz aspertuko ez naizen bezala, HIESaren prebentzioak promiskuitatea ez baloratzea eta ziurtzat ematea eskatzen duelako. Gauza da berotasun-momentu batean erabat kaltegarri gerta dakizukeela prophilaktiku ala profilaktiku esateko, *phylato*, gorde, —hiztegiarekin ari naiz noski— grekeratik beraz, edo *filetto*-tik, frenutxo, ote datorren pentsatzen jartzea, erabat deskolokatuko bait zintuzke, eta huts egitera eraman besterik gabe.

Mikel Atxaga, bere lumaz idatziriko guztiak bezala, apaltasunez beteriko artikulua batean zera esatera dator, aipaturiko arazoaren konponketa, hizkuntzari loturiko beste guztiak bezala, grekera eta latina ezagutzen dituzten hizkuntzalariei legokiekeela eta ez bera den bezalako kazetari eta itzultzaile gizarajo bati.

Gehienetan asmatzen badu ere ez du arrazoirik oraingoan *Deia* erostarazten digun kazetariak. Latinez eta grekeraz dakiten asko arriskugarriak dira erabat. Grekera eta latina besterik ez dakitenez edozer gauza aztertzerakoan beroiek latina eta grekeraren ildotik jotzen dute gauzak zerikusirik izango ez badu ere. Adibidez, trena Maltzagan hartzea komeni ote zaigun erabakitzeko beroiek *tráhere*, *traginare* eta horrela hasiko zaizkizu gaia nondik nora doan ulertzera heldu gabe. Ez dago dudarik *rosa rosa rosam/rosae rosae rosa...* deklinatzen jardun zutenek baino izpiritu zabalagoa dugula, hizkuntz gaietan ere, eskola-denbora Rosa lehengusinaz pentsatzeari eman genionak. □

HIZKUNTZALARIAK, HIZKUNTZAREN OSASUNA

Jakina da mediku ugaritasuna ez dagoela zuzenki loturik, ez populazioaren osasunarekin, ezta osasun zerbitzuen egoeritasunarekin ere. Begiratu besterik ez dago zer nolako planta ederra duten suediarrek eta zein leku pribilegiatu dagokien osasun estatistiketan —guk baino pare bat puntu gutiago haurren hilkortasunean adibidez—, proportzioan hemengo partean baino sendagile tituludun gutxiago badituzte ere. Beste arloetan ez dakit gauzak nola funtzionatzen duen. Ez dakit esaterako harremanik ba ote dagoen hizkuntza baten arloan sortzen diren hizkuntzalari ugaritasunaren eta hizkuntza horren osasun mailaren artean.

Jakina da baita ere gaitz iatrogenikoen ikerketak —mediku zaintza beraren eraginez sorturiko gaitzenak alegia— gero eta interes handiago duela, gero eta argiago dagoenez, sarritan ematen zaizkigun tratamenduak berak direla gure gaisotasunen iturri.

Parekidetasuna hizkuntzaren alorrean urrutiegi eraman nahiko ez banu ere —ni behintzat konbentziturik nago gizarte arazoan azterketan natur zientziak erabiltzeko ohitura zabalduaren arriskuaz— begi bistakoa iruditzen zait euskarak dituen gaisotasun ugarien artean, asko, hizkuntzalariek errezetaturiko tratamenduen eragina direla. Ez dakidana da nola bataiatu

дутен, bataiatu badute behintzat, beren eragina —genia delakoa— adierazteko erabili beharko nukeen hitza.

Hizkuntzalari asko dago hemen, etimologilari asko batez ere, eta badirudi genetikoki dakargun sena dela, jendeak ez bait du ikasketa berezien beharrik, azken finean ezta euskara jakin beharrik ere edonork, hitz hermetikoenaren aurrean, “viene de casa situada en lo alto del monte bajo la higuera” bere jatorria eta nondik norakoak jakinerazteko.

Aresti bera ere zizipazadun esnatu zen goiz batean —esaten nion nik Calisayk, eta Benedictinek berdin, gozoeziak zirenez mihia loditzen zutela— harrapatzen zuen guztia “C”kin idazten jarri zitzaigun, baina guk zentsuratu egin genuen, orduan leninistak ginenez, problemarik gabe, problema moralik gabe esan nahi dut, zentsurtatu bait genezakeen.

Arestik, jakina, ortografia izorratzerakoan ez zuen helburu linguistikorik, ume bihurriek beren bihurrikeriekin erakutsi ohi duten atentzioa deitu beharra baizik eta bere gorputz surrealistari gustoa eman nahia, surrealista samarra bait zen gizona, Alfontso Irigoien bezala bestalde.

Okerrena da hizkuntzalariek, seriotan hartzen dituzten jarraitzaileak inguratzen zaizkienean, eskola osatzea lortzen dutenean, orduan noraezean gabiltzanok ez bait dugu jakiten zein litzatekeen aukera desberdinen artean legokigukeena.

Beldur naiz gainera hemendik aurrera gauzak ez ote diren gehiago okertuko. Mitxelenauren garaian hitzik ateratzen ausartzen ez ziren guztiak —jeinu ona zuen ba gizonak!— oilo lokak bezala jartzen bazaizkigu, hasiera batean, apenas lutoa gordetzeko adina denboran, bai bait zirudien Ibon Sarasola hornituko zela oilarraren gandorraz, baina ez dakit nik ez ote zaion oilategia nahasten ari.

Nik aintzina Ibon bera izaten nuen aholkulari. Idazten nuen zalanza franko izaten nituen eta berari galdetzen nion, umetan hermano Basiliori ohi nionez. Batean hala batetan? Eta hark bezala zaflada bat eman orde batetan Txillardegiren asmakizun burugabea zela erantzuten zidan eta horrela. Geroztik ordea Bartzelonara aldegin zidanetik, hain kualifikatua ez izan arren, Etxezarre t a rkin moldatzen naiz, duda-mudak *telefono/telephonoz* konpontzea ez bait zitzaidan sos baten truke ateratzen.

Bazen, eta bada noski, adiskide ilustratuz hain ongi ez hor-
nitua erantzat zalantzak argitzeko beste modurik, amari galdetu
—nola esaten dezu tristura hala malenkonia?— eta alderan-
tzizko aukera egitea adibidez. Garai batean behintzat, orain, hori
ere aldatu egin da.

Ibonek esan duenez ez omen dago tximua jazten ibili beha-
rrik, hitzak, bere horretan, beti izan diren bezala uztea komeni
zaigula, tristura beraz eta hitzik ez dagoenean perifrasiaren
bidea dela egokiena. Neri ondo deritzait, gauza hauetan, Mikel
Atxaga bezala, aginduak betetzeko bait nago, baina aitortu
beharko dit Ibonek makina bat tximu jantzitakoa dela bera
ere, eta ez setaz prezisamente, orain esango litzatekeen bezala. □

TRISTURA ALA MALENKONIA?

Bestela zen jendea euskara kaleratzeko egin ahalean zebi-
len denboran. “Ze txukun eta dotore, ez du euskara ematen”
izaten zen garai batean hizlariak jaso zezakeen laudoriorik
hoberena, eta ezin espero zenezakeen arrakasta berdina lortzerik
neska bati triste zeundela edo malenkoniatsu sentitzen zinela
esaten bazenion. Angustia esistentzialaren garaiaz ari naiz
noski. Garai hartan Haranburu Altunak dozenaka folio bete zi-
tzakeen malenkonia hitza aipatzeko helburu hutsarekin. Tris-
tura setaz beztitzeko, esango zukeen berak.

Begi-bistakoa da orain gauzak aldatu egin direla. Inaxio
eta Kontxesi ari zaizkie Sorkunde eta Enekori abantaila hartzen
eta, baserriko euskara gaztelerazko esaldi gaizki pronuntzia-
tutakoaz zipriztindua dago modan. Horregatik behar bada ez
zaizkigu nere kintakooi horren irrigarri/nardargarriak iruditzen
jada, inflexio puntuen paisaia begipean dugulako noski, Mugi-
caren soluzioak —*megalocéfalo/buruauñdi*—, konplexuak gain-
ditu ditugulako ere bai, eta konturatu garelako gaztelera eta
frantsesa hornitzen dituzten edergailu askoren faltotasunaz.

Arrazoi du Ibonek munduko bi hizkuntza kurtsienen artean
kokatzeko zorte txarra izan dugula dioenean, eta Koldo Izagi-
rrek ere bai, katalanei nola galegoei baliagarri zaizkien pro-
kotsul erromatarraren soluzioak ez zaizkigula egokitzen esa-

terakoan. Beraz amari galdetu beharrean gaude berriro ere, baina kaso egiteko oraingoan.

Ez legoke gaizki Peggyri ere galdetzea. Peggyk azala garbitzen erabilitako pepino-xerrak sartzen ditu sandwichetan, badu ingelesek ohi duten zentzu praktiko hori, euskaldunok *goitibera* bataiatzeko —izen borobil zehatz adierazgarria— gai izan gineanean bagenuena eta geroztik galdua, ez bait gara gauza, itxura denez, *parkin* esateko, Iboni *aparkaleku* baino aproposagoa irudituko lekiokkeen izenik asmatzeko.

Konfidantza handia ematen dit neri nola bihotzerrea adierazteko hitz berdina erabiltzen duten, *heartburn* alegia, horrekin adierazten bait du, noizbait, problema berdinak era berdinean diagnostikatu ditugula, eta beraz, zaindu egin beharko genuke ematen dieten tratamendua ere. Peggyk dioenez sandwichen bihotzerrearen *eratzat* gauzarik hobereana —esan bezala *heartburn* esaten du berak— baso-esnea edatea omen da, baina ez dakit nik hobe ez ote litzatekeen sandwichetan pepinorik sartuko ez balu edo xerrak aurpegian jarriko ez balitu behintzat.

Hizkuntzalariek ere hobe lukete beren buruak nabarmentzeko desio ulergarria tiranteak edo pajarita erabiliaz aseko balute, eta ez hitzen ortografia aldatzeko eginahaletan. Jai dute nerekin, inola ere ez bait nago honen edo haren esanak jarraitu ezinik ibiltzeko asmoz. Ni Euskaltzaindiaren esanetara. Orain badakit, adibidez, *Euskera* aldizkariaren separata bitartez jakin dut, erlijio-jaiak eta sainduen izenak letra larrietan idazten direla eta ondo derizkiot.

Dena den ez dakizkidala horiek ere aldaketa gehiegirekin etorri, eta hobe beraien *Euskera* aldizkariaren izena bere horretan gordetzeko izan duten errespetoa eta begiramena gu guztionak diren hitzekin erakutsiko balute.

Izan ere, hitz batzuek, akats ortografiko eta guzti errespetatzea merezi bait dute, zoritxarrez, ortografia besterik ez dakienak, edo ortografikoa baino balio errespetagarriagorik onartzen ez duenak, ezin uler badezake ere. Ez zuen ulertu aberriaren izena aldatu zigunak, gehiago miretsi bait zuen etimologiaren ese zuzena —etimologia: *cheval equus equus*-etik datorrela frogatzeko balio duen zientzia, esan zuen frantsesen batek— igarobide/pasaportearen tapan, nortasunaz harro, gurea izan den diru bakarrean pobre baina hondratu, Paris

hartu zuen tankean libre, fusilen aurrean aldarrikatu zuten herritarren eztarrietan heroikoa bilakatu zen zeta disortografikoa baino. Latina eta grekera baino ez dakien panda horrek, ordea, ez dit neri koma bat gehiago aldatuko. Zin dagiet.□

ZAHARTZE DEMOGRAFIKOA

Egunkarian gazte baten gutuna irakurtzen dut —egitera-koan, masusta mermelada-tanta bat transaminasaz gainezka legokeen zahar baten odola bezain beltza jausi zait paperera— jubilatuek bidaiatzeko erakunde publikoetatik gazteek ez dituzten laguntzak jasotzen dituztela salatuz.

Soziologoen oharterazi digute frantsesek *ageisme*, britainiar eta amerikanoek *agism*, eta guk ez dakit nola esan diezaiokegun fenomenoaz. *Sterotyping and generalizing about people because of their age*. Zaharrei buruz aurreiritziak izatea beraz, *commonly, a form of discrimination against the elderly*. Zaharrak diskriminatzeke joera.

Izenik baduena esistitzen dela dio tradizioak, baina ez du esaten izenik ez duena esistitzen ez denik. Zaharrei ematen diegun tratuaz iritzi ezin hobea dugularik ere —zeinen ongi sentitzen garen edadetu, badaezpada ere ahotsa altxatuz, eta ez badira ere aitona-amonak bezala kalifikatuz, bizkor dau dela esaten diegunean, haur kakanarruenari zenbat haunditu den esaten diogun bezala. Ez dut ikusten zoritxarrez soziologoen hor zehar egiaztatzen dutenaren salbuespena garelako sines-teko baldintzarik.

Azken boladan era guztietako media espezializatu eta orokorretan eztabaida franko ikusi, entzun eta irakurri ahal izan da gizartearen zahartze edo zahartze demografikoaren izenez ezaguterazi diguten gaiari buruz. Normalki ingurugiroaren kutsadura edo arrisku atomikoaren mailan, ezbehar ikaragarria bezala azaltzen diguten fenomeno hori, badirudi inplizitoki, subliminalki litzateke hitza, agian bizinahi neurrigabe eta berekoiaz beren egunak jubilatuetxeetan dantzari, eta dohaineko txartelez bidaia luzatzeko axolagabekeria duten zaharrei leporatzen zaiela.

Badirudi luze baino lehen jendeak, bizirik iraun ahal izateko haurtxoak jaten dituzten agure zahar gaizto eta atso itsusien ipuinak kontatuko dizkiela umei seaskan, berriro ere *Kronos*-en mitoa, ume jaio berriak irensten zituena, —ez *kronos* denboraren Alfontso ongi dakien bezala— subkonszientetik berreskuratzuz.

Zaharrak ez dira noski zahartze demografikoaren errudunak, eta are gehiago, berez ezin esan dezakegu gure gizartea zahar gehiegi dituelako denik zaharra, osagarriak diren bi faktorek determinatzen bait dute kondizio hori.

Bada piramide demografikoaren oinarrikoa esaten zaion zahartzea, hamabost urtetik beherako populazioak biztanlego osoan arabera duen proportzioak neurtzen duena, eta zahartze goikoa, hirurogeitabost urtetik gorako populazioak biztanlego osoarekin konparatuz adierazten duena. Bi adierazpenen konbinaketak eta bi ikuspegietatik egiten ditu zahar Suedia, Alemania, Suiza edo Luxenburgoko populazioak —%15etik gora, 65 urte baino gehiagoko populazioa; %20 inguru, 15 urtetik beherakoa— eta beste muturrean, Albania adibide, herri oso gaztea goian —%40, 15 urtetik beherakoak— eta erabat oso gaztea behean litzatekeelarik —65 urtetik gorakoak berriz %5 besterik ez—. Bitartean era guztietako konbinaketak. Espainia adibidez, Europako testuinguruan bi alderdietatik gutxi zahartua eta alderantziz Frantzia, bi alderdietan zahartua. Euskal Elkarte Autonomoa berriz, bere populazioan 65 urtetik gorakoak %10,27 direlarik eta %21,60 baino ez 15 urtetik beherakoak, esan daiteke gutxi zahartua dela goian eta zahartua behean edo, beste hitz batzuetan, gure bizilagunen artean ez dagoela zaharrik soberan, baizik eta gazteak falta direla.

Hori da gure problema, birsorkuntze-tasaren urritasuna, Europa osoko txikiena, populazioa berritzeko behar genukeena baino eskasagoa. Azken urteotan ez gara umeak egiteko gauza, umeak egiteko garai biologikoan daudenek ez dituztela besteak beste horretarako subjektiboki beharko litzateketen baldintza sozial eta ekonomikoak aurkitzen esan nahi dut.

Zahartze demografikoa ez da beraz zaharren errua, izatekotan ere gazte eta helduena da edo, hobe esan, umeak egitea

eragozten dieten zirkustantziena. Zirkustantzia horien biktima gara guztiok eta zaharrei erakunde publikoak finantziaturiko bidaietan parte hartzea tokatu bazaie zirkustantzia horien aginduz izan da noski. Krisian dagoen ostalaritza-saileko enpresariak, langabezia denboralditxo baterako abandonatzen duten kamareroak, komisioak kobratzen dituzten antolatzaileak, beste denboralditxo baterako zaharretaz libratzen diren gazteagoak, gehiago edo gutxiago, guztiontzat dira bidaiak irabazbide. Eta gutun petral hori idatzi duen gazte ez solidarioak ez uste arren, justizia eskatzen dien politikoentzat dira onuragarri batez ere. Edelmanek esaten duen bezala -*The symbolic uses of politics*- politika sozialak, azken finean, irabazi sinbolikoak ematen bait dizkie usadioei eta errealak berriz antolatu eta aplikatzen dituztenei. □

JAIEN LITURGIA MIRESGARRIA

Sinbolikoaz ari garenez, gure herrietako jaien zentzua era bat galdua zegoela uste nuen, ez ziotela ezeri erantzuten, betekinik gabeko liturgia hutsa zirela. Zein da ihauteriaren zentzua? Galdetzen nion neure buru handi eta inuzenteari, garizumak eskatzen duen tenperantzarekin oreka beharrezkoa aurkitzea ez bada.

Aitortu behar dut ez nuela deus ulertzen. Claude Rivièrek erritu profanoei dedikaturiko azken *Cahiers internationaux de sociologie*-n ongi esplikatzen du zenbateraino gauden elizaren monopolio erabatekoaren eraginaren menpe, oraindik, fenomeno horien aurrean, nereak bezalako galdera ximpleei eusten diegunok.

Azterketa fina merezi dute dudarik gabe perfekzioaren bidean erritual gero eta adierazgarriagoa, aberatsagoa, osatzen ari diren gure herrietako festa gureak. Nafarroako hiriburuan bi gaztek egin dute beren bizien eskaintza aurten, ez antzinako liturgia zaharkituan bezala zezenen adarren puntan, baizik eta Udal Garbiketa Zerbitzuen makina baten gurpilpean lehenak, eta —ezin sinbologia aberatsagorik aurkitu— bere goitikinetan itoa bigarrenak.

Gasteizen, hiriburuetakoz arduratzen da batez ere prentsa, arrakasta ikaragarria izan omen du “el día del gorrino” edo izendaturiko egunak, zeinetan jendea elkar zikinduz dibertitzen da, eta kultur zinegotziaren gomendioa zera izan da, ohizko abarketen orde, oinetako sendoak erabiltzea txanpain botailen kristal hautsiekin horrenbeste zauritutako gerta ez dadin.

Donostiako Aste Nagusia, badakigu ez dela hain gurea, merkatarien asmakizuna, azken finean, eta gainera donostiarrak ez gara parte hartzaileak. Ahaleginik ez da falta ordea eta duela urte batzuetako emankizunik lortu ez bada —oroitu izan direla hildakoak— aurtengo polbora erretzearen errituak ere badaramatza hiru edo lau zauritutako honez gero. Dakitenek diotenez, giro hobea izaten omen da Bilbon. Esango dizuet.□

ARTEA

JESUS GIL MASSA

BERGARAKO PINTURA ITALIAN

Badira herri batzuk, lekuri egokienera jo eta gero, kontutan hartzeko ondare artistiko bat eraiki egin dutenak, eta ekoizle baino gehiago kontsumitzaile izan arren, une jakin batean beren ohizko joerari buelta ere eman diotenak. Hala-koxea dugu Bergara, non —Arkitektura ez bezala, Aintzinako Erregimenaren mendeetan garapen haundia izan zuen eta— pintura ez bait da inoiz iharduera garrantzitsua izan. Gure mende hau iritsi arte ez, bederen. Bergarako artistarik ezagunena J. de Tellaetxe izan badaiteke ere (+1957), benetako eskola sortu zuena, ordea, Simón Arrieta da (+1969), honek ezohizko iharduera piktorikoa eragin bait zuen herrian; pintore franko agertu ziren orduan, ez eskola bezala eratuak hitzaren zentzurik hertsienean, baina bai beren burua Bergarako pintoretzat gogoz jotzeko behar bezain elkartuak.

Orain, Ortonovo herria (Karraratik gertu) eta Deba Garaiko herriak senidetu dituen elkartze kultural bitxi horren kariaz,